

Sammlaren

Tidskrift för
svensk litteraturvetenskaplig forskning
Årgång 109 1988

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,

Box 1909, 751 49 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet

ISBN 91-22-01310-5

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1989

som litteraturkritiker och en essä som skisserar den yttre ramen för Söderbergs tid i Kristianstad. Bägge bidragen är förvisso läsvärda om än i lättviktigaste laget. Störst intresse tilldrar sig vad Hjelmstedt har att berätta om stadens sociala liv och om förhållandena på tidningens redaktion. Till volymens odiskutabla charm bidrar starkt de illustrationer som letats fram ur läns museets samlingar och privata fotoalbum; den stad som för en kort – men inte negligierbar – period var Söderbergs, träder här fram ur glömskan.

Björn Sundberg

Kurt Johannesson, Eric Johannesson, Björn Meidal & Jan Stenkvis: *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*. Tidens förlag. Sthlm 1987.

Ett par hundra meter och ett drygt sekel åtskiljer skådeplatserna för fersenska mordet och borggårdstalet. Dessa svårtolkade dramer i Gamla Stan i Stockholm bildar ouvertyr och grand finale i det upsaliensiska författarkollektivets iscensättning av svensk 1800-talshistoria. Men däremellan framför ensemblen såväl diverse divertissementer och melodramer knutna till namnen Grevesmöhlen, Lindeberg och Crusenstolpe som borgerliga lustspel och indignationspjäser av August Blanche och ibsenska moraliteter med S. A. Hedin i huvudrollen. Strålkastarna följer de institutionslösa klassernas företrädare i deras försök att utnyttja och nyskapa offentliga uttrycksformer, inte minst de som den tillväxande pressen ställer till förfogande. Men visst ljus sprids också över de kungliga logernas klärobskyr, regisserande skumraskfigurer och stampande statister i kulissernas dunkel. Den nya tidens politiska motsättningar utspelas på en offentlig arena. De som fört sökt vinna monarkens öra vill nu knipa den allmänna opinionens applåder.

Som man kunde vänta präglas de fyra studierna av njutbar stil och skarpögd lärdom, allt baserat på gedigen egen forskning. Det skänker stadga åt framställningen och ger läsaren trygghet. Självständigheten speglas i en befriande avsaknad av kärnfritt fikonspråk, mondäna modellbyggen och apostroferade auktoriteter. Det känns nöpligt och pliktskyldigt när Kurt Johannesson plötsligt finner sig föranlåten att återropa några föregångsmän, men det blir då så etablerade namn som Walter Lippman och Kenneth Burke. Att teori och tanke inte saknas, fast de inte ropas ut på marknadstorget, blir man ändå snart varse.

Som en modell för den offentliga aktören står folktribunen. Begreppet utreds närmare främst i Kurt Johannessons och Björn Meidals bidrag. Kanske är denna projicering inte helt lyckad. På vissa av de inblandade passar etiketten bra, och har också flitigt brukats, framför allt om Blanche och S. A. Hedin. Om några andra gäller vad Johan Mortensen sade om Crusenstolpe: »hans mål var en hög plats som konungens rådgivare eller som folktribun». Tillfälligheter, ofta av rent personlig art, kunde avgöra på vems sida man hamnade. Och på Sven Hedin passar beteckningen folktribun mycket illa, såvida man inte delar hans egen – man frestas säga leninistiska – syn på folket, och det gör i alla fall inte Jan Stenkvis i sitt postuma bidrag till volymen. Allt detta sagt med utgångspunkt i en

gångse definition av begreppet folktribun, t.ex. SAOB:s »om person som offentligt framträder som de lägre klassernas försvarare o. målsman».

Meidal (ss 187, 194, 245 och 364) tycker sig skymta en utvidgning av begreppet och talar om »den dubbla uppgift 1800-talet gärna tillskrev en folktribun: att både företräda och uppfostra folket». Tribunen skulle alltså lugna massorna. Särskilt prästerna tilldelades den rollen, menar Meidal. Men beläggen är få och vid närmare påseende inte så entydiga. Hur som helst äger de tillämpning bara på äldre tider. De kan inte sägas representera »1800-talets» uppfattning. När Fryxell låter Gustav II Adolf (inte Gustav Vasa, som Meidal råkat skriva) tala om prästerskapet som »verkliga folktribuner», ger ju redan kvalificeringen uttryck för att uppdraget normalt inte sågs under denna dubbla aspekt. Mer säger det nog om 1800-talet att termen ännu vid Blanches död var så kontroversiell att t.o.m. Blanches sympatisörer undvek att använda den. »Uppenbart är att ordet 'folktribun' inte ägde någon riktigt positiv klang i Sverige» konstaterar också Eric Johannesson för det tidiga 1800-talets del.

En annan komplikation med folktribunsbegreppet är att det lämnas osagt varför just de behandlade personerna och inga andra sätts in i en folktribunal succession. Varför inte den C. H. Anckarsvärd som 1817 sade att »det tillhör svensk riddersmannatrot att leda sanningen från sin viskingsroll i sällskapskretsarna, att vördsamt föra den till tronens fot som folkets tolk för friheten och dygden». Eller t.ex. Hierta, »den patriciske folktribunen», eller Almqvist, eller Strindberg, vars väg fram till folktribunaten Meidal skildrade i din doktorsavhandling 1982. Eller någon av landsortens folkvänner, t.ex. H. B. Palmaer. En eller annan sida om alternativa aspiranter och arenor hade varit på sin plats. Även den valda huvudscenen, kungliga huvudstaden, kunde ha förtjänat en skissartad pennteckning. Vad var och var låg t.ex. De La Croix' salonger, ett etablissemanng som förutsätts bekant.

De fyra studierna är retoriska och bildar en inbjudande portal till det återupprättade universitetsämnet retorik, för vilket Kurt Johannesson är nyutnämnd professor. För uppsåtet i just denna volym kunde man mynta begreppet semio-retorik, om man ville markera att det inte bara är tal och texter som avhandlas. Projektets koncept, som det numera heter, har varit att tyda den nya offentlighetens mer eller mindre teatrala tecken. Därav aktgivandet på begravningar, demonstrationer, kampanjer, banketter, jubelfester, telegram etc., alltså väsentligen icke-litterära och otraditionella uttrycksformer. Detta bidrar till att göra boken rolig och spännande att läsa och har också erbjudit väl tillvaratagna möjligheter till slagkraftig illustration. Bildtexterna förtjänar också att prisas.

Men här ligger suggestiva sammankopplingar nära till hands och subtila verifieringsproblem, som inte alltid beaktas, tränger sig på. Skall man exv. våga tolka de påfallande enkla formerna vid S. A. Hedins begravning som en medveten efterhärming, en ikonologisk anslutning till ett exemplum, statuerat av tidigare franska och svenska folktribuner? Meidal vågar och citerar Hedins önskan om »en fattigmans enkla tråkista utan blomstersmyckning». Men han kunde lika gärna ha fäst sig vid Hedins testamenteriska önskemål, av vilka framgår att enkelheten bottnade i ekonomiskt nödvång och omsorg om den efterlevande trojänarinnans pension. Båda förklaringarna kan ju ha

fog för sig, och begravningstågets effekt var måhända oberoende av den avlidnes kalkyler. Det väsentliga är, kan det hävdas, att akten måste ha tolkats i en viss riktning av åskådarna. Men den tolkning som redovisas finns hos forskaren, ett sekel senare. Detta sagt som en marginalanteckning till en övertygande och uppslagsrik analys av hela agendan vid Hedins jordfärd.

Kurt Johannessons bidrag, *Det fria ordets martyrer*, har karaktär av upptakt och presenterar folktribunprojektet genom de ovan nämnda exemplen från tidigt 1800-tal. I fersenska mordet och Grevesmöhlen-fejden urskiljes ett framtidsdigert mönster: dolda konflikter mellan överheten och samhällets mellanskikt spelas upp i öppna konfrontationer till ackompanjemang av »massans» jubelskrän och fönsterkrossande – det senare ett länge övervintrande emble m för hovsamma pöbelexcesser – allt medan huvudaktörernas bevekelsegrunder förblir insvepta i en tvivelaktig dager. Scenariot kvarlämnar ett obehagligt intryck av att ha utformats av okänd hand. Att perspektivet är anlagt i 1980-talets Sverige med snarlik affärsverksamhet och sensationsmentalitet är säkert ingen tillfällighet.

Av de fyra episoder som Johannesson dissekerar är Grevesmöhlen-affären minst känd. Denne får ta åt sig äran av att vara den förste som på ett effektivt sätt har utnyttjat såväl tryck- som tidningspress för egen räkning. Det är en tvivelaktig ära men tyvärr den enda som kan komma honom till del. I förbifarten ger Johannesson också en spännande relief åt Crusenstolpes historiska romaner genom att läsa dem mot bakgrunden av dennes politiska verksamhet. Han bekräftar Geijers elaka karakteristik, »Man inser vilken tjänlig övning det är i stilens smidighet, att ömsom söka folkgunst och hovgunst.»

Omvänt låter Eric Johannesson August Blanches politiska verksamhet under 1860-talet avteckna sig mot dennes tidigare romaneska och dramatiska författarskap, som visar sig slå igenom i hans talekonst. *Den ädle folkvännen* är titeln på Eric Johannessons essä, och han lyckas, som den förste, dra skarpa konturer kring Blanches av embonpoint och gemyt så jovialiserade gestalt. Att samtiden kunde se något storslaget i att han fälldes till marken av lika delar upphetsning och toddy strax före resandet av en Karl XII-staty är svårsmält för oss, men Eric Johannesson får ekvationen att gå ihop genom att ta Blanches politiska engagemang på allvar. Hans roll i skarpskytterörelsen och hans förbindelser med europeiska nationalisterna ägnas uppmärksamhet bl.a. Med fog efterlyser Johannesson en modern biografi och övertygar om att han vore rätt man att skriva den. Han skulle därmed fylla ut ett besvärande tomrum i vår politiska och litterära historieskrivning.

Björn Meidal har på sin lott fått den inte helt tacksamma uppgiften att skildra *S. A. Hedin, en rollinnehavare på 1800-talets politiska scen*. Hedins för såväl samtid som eftervärld märkligt stränga, strama och slutna gestalt är svår att dyrka upp, som några tidigare levnadstecknares tillkortakommanden visar. Klokt nog frånsäger sig Meidal anspråken på att levandegöra personen Hedin och ge en helhetsbild av hans politiska insats. Hans talekonst, som ansågs förebildlig, var inte bländande, och någon analys av hans tal genomförs inte; det är i stället den offentliga roll Hedin spelar som skärskådas. Därtill gör Meidal några värdefulla digressioner, bl.a. om justitieombudsmanna-ämbetet och om den franska revolutionsretorikens mönstertbildande fortlevnad.

I *Sven Hedin och bondetåget* återknyter Jan Stenkvist till sin bok om nationalskalden Heidenstam (1982). Hedin intar under en tid den folkledarroll som Heidenstam av olika skäl avstod ifrån. Ämnet är ju numera ganska väl utforskat, men den successiva påfyllningen av arkiven har gjort det möjligt att tillfoga preciseringar även i fråga om det yttre händelseförloppet. Stenkvist har gjort några lyckosamma fynd men kan någon enstaka gång övervärdera dem. Ingenting i uppsatsen motiverar väl slutsatsen att Hedin »var inblandad i planerna på att bilda ett nationellt arbetarparti». Henning von Melsteds tankar om detta under våren 1914 förtjänar inte namnet »planer»; de är ju uttalat utopiska, som framgår av titeln på hans föredrag, »Morgondagens arbetare». Men om huvudfrågan, Hedins förhållande till arbetarna och hans försök att vinna över dem till den försvarsvänliga ståndpunkten, lämnar Stenkvist fylliga besked, särskilt i den spännande analysen av duellen med Fredrik Ström i Cirkus i december 1913.

Något njugg kan Stenkvist tyckas vara mot andras forskningar. Jarl Torbackes undersökning »*Försvaret främst*» (1982) utnyttjas inte till fullo. Jag tänker framför allt på att Torbackes belegg för en militär konspiration mot regeringen Staaff och hans belysning av spännvidden inom den försvarsvänliga opinionen hade kunnat fördjupa Stenkvists eget perspektiv. Inom olika maktcentra, kungafamiljen, hovet, försvarsstaben, högerpartierna, förvaltningen, Karolinska Förbundets akademiker, tidningsredaktioner osv. fanns ju högst divergerande uppfattningar inte bara om försvarspolitikerna och den konstitutionella frågan utan också om hur de tågande bönderna skulle tilltalas. Ja, även inom det liberala partiet gick klyftan djup och det splittrades senare under våren 1914 i regi av Arvid Lindman, en insats som förbigås här men som hade betydligt mer av politisk substans än von Melsteds funderingar. Kungen hade dessutom en liberal skuggministär i bakfickan under krisdagarna, och hartassen måste till för att stryka denna nödbedda och tvehågsna skara medhårs; kungens tal fick inte vara så provokativt att det ledde till en ny liberal enighet.

Borggårdstalet skulle alltså fungera som appell och samlingsformel för en brokig flock, alltifrån putschbenägna militärer som föraktade både kungen och högern till kluvna, försvarsvänliga liberaler i Staaffs egen närhet. Att just borggårdstalet inte blir föremål för närmare retorisk analys förvånar därför. Stenkvist misstänker »att det inte är så tacksamt att i detalj skärskåda talet överhuvud» (s 312) och har givetvis rätt i att det inte är meningsfullt att spåra enskilda författarintentioner. Men det spännande med talet – såväl politiskt som retoriskt – är ju frågan i vilken grad det verkligen kunde ena de samverkande men stridiga viljorna. I detta fall måste alla inblandade, även Hedin, ta taktiska hänsyn. Stenkvist är mest intresserad av de aktiviteter där Hedins egen syn och personlighet kunde komma till ohämmt uttryck. Kanske är han också alltför benägen att läsa in skeendet i huvudmotsättningen överhet-folk, delvis med stöd av Bernt Schillers fågelperspektiv över hela perioden 1904–14. Detta är förvisso en sanning, men med den retoriska inriktning studien har kunde möjligen flera poänger ha hämtats utifrån en analys av spänningarna och mångfalden inom överheten själv.

Sådana plockar däremot Stenkvist många när han granskar den egentliga bondeideologin bland bondetågs-

deltagarna, som den kommer till uttryck i minnesskriften *Fram, fram bondemän!* Här frilägger han föredömligt latent konflikter inom rörelsen, slagkraftigt illustrerat av de ingående riktningarnas skiljaktiga värdering av Torgny Lagman.

Den stora, förblivande behållningen av Stenkviks studie ligger i ett antal spännande retoriska analyser av Hedins broschyrer och tal alltifrån *Ett varningsord*, 1912, till talet på Cirkus dagen efter bondetåget i februari 1914. Särdeles minnesvärd är hans skildring av orationen i Stora Skedvi kyrka hösten 1913, som vidgas till ett färgstarkt psykologiskt porträtt av den debuterande folktalaren. Stenkvist har ett gott öra för det falska och ihåliga i Hedins retorik men är i mindre grad lyhörd för att Hedin faktiskt gav ord åt vad en stark opinion, kanske en majoritet, upplevde som väsentligt och som även eftervärlden kan finna tämligen berättigat. Att folkvännen Hedin samtidigt kunde ge uttryck åt ett motbjudande människoförakt och att hans ärliga svenskmannaord rymde hemliga och utsagda förbehåll är en annan historia, och *den* historien skrivs här med enfasc och elegans. Sin motvilliga beundran för Hedins rent tekniska färdighet sticker dock Stenkvist inte under stol med.

Jarl Torbacke talar i sin undersökning om en statsvetenskaplig slagsida i forskningen kring borggårdskrisen. Han menar att den konstitutionella frågan har stått i förgrunden och att åtskilligt mer av den rent historiska bakgrunden behöver utforskas. Jan Stenkvist och hans medförfattare har visat att också retoriska metoder med fördel kan komma till användning då vår politiska historia skrivs. Retoriken bildar en bärkraftig brygga mellan litteraturvetenskapen och andra historiska discipliner, det demonstrerar uppsalakvartettens bok med brio.

Christer Åsberg

Ingrid Schöier: *Pär Lagerkvist. En biografi*. Bonniers Sthlm 1987.

Ingrid Schöiers Lagerkvist-biografi omfattar 555 sidor. Den är rikt givande genom det omfattande stoff den presenterar. Huvudkällan har varit det arkiv i KB som öppnades för forskning redan 1974, diktarens dödsår. Många har utnyttjat arkivet för studier inriktade på vissa segment, bland dem U.-L. Karahka, U.-Br. Lagerroth, undertecknad och IS själv, men ingen har som hon nu gjort gått igenom arkivet från början (skolåren) till slutet (det sista levnadsåret). Det kan visserligen förutsättas att diktaren har rensat ut åtskilligt, ändå finns här ett överflöd av material (brev, utkast, dagböcker). Bilden av hans liv och utveckling fylls härigenom ut i väsentliga avseenden. Den genomgång av arkivet som IS företagit måste ha kostat ofantligt möda. Vad hon presterat kan karakteriseras med det engelska uttrycket: a labor of love.

IS har naturligtvis också utnyttjat tidigare forskning. Denna är redan omfattande, dock ännu inte omöjligt att överblicka. Hennes hänvisningar till föregångare kan inte kallas annat än nyckfulla. Det innebär att den som söker en bild av forskningsläget, inte finner den i hennes bok.

Värre är att tekniken att hänvisa till arkivmaterialet, liksom även till andra källor, är så summarisk. IS säger sig

hoppas gagna kommande forskning med sin överflödande citering ur ett »så rikt och ostrukturerat dokumentärt och ottryckt litterärt material» (523). Det är också sant nog att vi här får veta ofantligt mycket som inte tidigare var känt. Å andra sidan gör IS – nära nog systematiskt – sina forskarkolleger besvikna. Det värsta exemplet är att hon endast generellt hänvisar till KB:s handskriftssamling. Hur bär man sig då åt för att återfinna en viss passage på någon av de tusen och tusen sidor som hon har arbetat sig igenom? Jag tror gärna att hon har skrivit av korrekt, men detta är inte tillräckligt. Ty vilken forskare kan slå sig till ro med just hennes urval, avstående från att själv bedöma det sammanhang ur vilket citaten hämtats? För alltför många Lagerkvistforskare måste hennes biografi erinra om en reseskildring som skildrar ett stort och fängslande territorium men som saknar karta.

Den dominerande roll som barndomens Småland har spelat för hans konstnärliga ingivelse har vid upprepade tillfällen, anförda av IS, framhållits av Lagerkvist själv. Otaliga trådar går från hans diktning till den gammaldags värld han växte upp i. Därom har jag själv skrivit (*Samla- ren* 1947), och ytterligare finns att hämta i den nya biografin. Men trots autenticiteten i otaliga detaljer, menar jag att man i högre grad än som sker hos IS, bör uppfatta det diktade landskapet som en mytisk verklighet byggd ovan på en historisk. Med det Småland han skapat bör han därför ses som en förvaltare av arvet från nittiotalisterna (med deras Värmland, Dalarna etc.).

Helt riktigt understryker IS att Lagerkvists uppväxtmiljö inte bör kallas proletär. Nöd led han inte hemma, däremot i början av sin författarbana, långt från barndomshemmet. Familjens historia är socialhistoriskt typisk. Föräldrarna flyttade från landet in till staden, barnen fortsatte vägen in i borgerligheten eller småborgerligheten. Den not till andra kapitlet (525 f.) i vilken IS meddelar vilka positioner i samhället som diktarens syskon uppnådde, är högst tänkvärd.

Att barndomshemmet fromhet har satt outplånliga spår hos den blivande diktaren är välkänt. Ännu på den sista sidan i hans sista anteckningsbok frågar Lagerkvist: »Gud min gud varför har jag övergivit dig» (521). Att bestämma uppväxtmiljöns fromhetstyp är uppenbarligen viktigt. IS talar om »en ortodox bondereligiositet, urgammal sund, präglad av stillhet och ständigt närhet till Gud, utan salvelse och askes» (27). Formuleringen förefaller att vara ett destillat ur min ovannämnda Samlaruppsats. Redan där har jag emellertid pekat på draget av pietism i fromhetsmiljön. Idag är jag benägen att ännu starkare betona detta drag. Det handlar här ingalunda om någon kyrkohistorisk petitess, utan om ett grundläggande inslag i Lagerkvists livskänsla. Som jag uppfattar saken, har han hos sina närmaste förnummit inte bara religionens trygghet, utan också dess oro. »Se man känner en sådan oro om man ändå får komma till himlen», sade en av de ledande gammalläsarna i sekelskiftets Växjö till prästen, och hans fråga var inte ovanlig. Man kan uttrycka det så att skälvingen var inbyggd i tron. Det innebär att de berömda dikterna om modern med sin stilla förtröstan vid bibeln endast ger en ensidig bild av fromhetslivet i de kyrkliga väckelsernas Småland. Åter har man anledning att säga att Lagerkvist har byggt en mytisk verklighet ovanpå den historiska.

I sin skildring av Lagerkvists ungdom anför IS en rad